

‘म को हूँ ?’

एउटा जिज्ञासुको चिन्तन

म शिशु भएँ, म कुमार भएँ, म तरुण भएँ, म वृद्ध भएँ । म अब शिशु छैन, म कुमार छैन, म तरुण छैन, म वृद्ध पनि धेरै दिनसम्म रहने छैन, केही बेरपछि म मृतक भइहाल्नेछु, किनभने मेरा दाँतहरु खस्न थालिसकेका छन्, आँखाले पनि जवाफ दिइसके, टाढाको मानिस ठम्याउन सक्तिनँ, नजिक आएकालाई कुनै किसिमसँग चिन्न त सक्तछु, तर सजिलोसँग उसलाई पनि चिन्न सक्तिनँ । शरीरमा चाउरी पर्न लागिस्क्यो, हड्डी खोक्रो भइस्क्यो, कान पनि बहिरा हुन लागिस्के, खाएपिएको हजम हुँदैन, कम्मर भुकिस्क्यो, हात काम्दछन्, खुट्टा लरखराउँछन्, दिन-पर-दिन कमजोरी बढिरहेको छ, रौं सेता काँढाजस्ता भइसके, कुनै इन्द्रिय पहिलेको जस्तो काम गर्दैन । यसबाट सिद्ध हुन्छ कि अब म मृतक भएर चार जना मानिसको काँधमा चढेर जान तयार छु । जिन्दगीभर दुनियाँभरको फन्दामा फँसिरहेँ, कहिल्यै एकान्तमा बसेर मैले यो विचार गरिन कि ‘म को हूँ ?’

शिशु आदि जेसुकै ‘म’ थिएँ, ऊ अब म छैन तर ‘म’ त छँदैछु । यसबाट मे सिद्ध हुन्छ भने म शिशु आदि थिइन, यदि सो भइदिएको भए अहिले पनि हुँदो हुँ, तर अहिले म शिशु आदि छैन । त्यसो भए म को हूँ ? के म बूढो हुँ ? होइन, म बूढो पनि होइन । जो भोलि हुनेछु त्यो पर्सि रहने छैन, दिन-प्रतिदिन अधिक वृद्ध हुँदै जानेछु र अन्तमा कालको मुखमा पर्नेछु । यसकार ‘म’ वृद्ध हुँदै होइन, त्यसो भए म को हूँ शिशु आदि शरीरका अवस्थाहरु थिए । शरीरमा अभ्यास गर्नाले म आफूलाई शिशु आदि मान्दथेँ, वस्तुतः म शिशु आदि थिइन । शरीर नै शिशु आदि भएथ्यो, म भएको थिइन, म शरीरभन्दा भिन्न कुनै अन्य वस्तु हुँ, तर को हूँ ? त्यो म बुझ्न सक्तिन, के गर्छु ?

मलाई कसैले आजसम्म यो कुरा सम्झाइ पनि दिएनन्, सम्झाउन पनि कहाँबाट ? ती आफैँ पनि आफूलाई चिन्दैनन्, किनभने कुनै आफूलाई देवदत्त, कुनै पण्डितजी, कुनै राजासाहेब, कुनै बाबुसाहेब, कुनै सेठजी, कुनै चोधरी, कुनै न्यायाधीश भन्दथे । ती सबै शरीरका नाम हुन्, ती शरीरको नामलाई आफ्नो नाम भन्दथे, यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने ती देहलाई नै आत्मा मान्दा रहेछन् । मलाई पनि कोही नानीबाबु, कुनै छोरा, कुनै विद्यार्थी, कुनै मित्र, कुनै भाइ, कुनै गुरुजी इत्यादि नामले बोलाउँदथे । यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने जसरी उनीहरु आफूलाई शरीर सम्झन्थे, त्यसरी नै मलाई पनि देह सम्झन्थे । वास्तवमा ती न मलाई नै चिन्दथे न आफूलाई । कस्तो आश्चर्यको कुरा हो कि म चित्तामा चढेर बल्न तयार छु, तै पनि अहिलेसम्म ‘म’ शब्दको पनि अर्थ जान्दिन । अंकगणित पढिसकेँ, विज्ञान, दर्शन पढ्नमा वर्षौँ बिताएँ, स्नातक (ग्राजुएट) पनि भइहालेँ तै पनि यो पढ्न सकिन कि ‘म’ को हूँ ? ‘म’ पदको के अर्थ हो ?

यो मेरो पढाइलाई धिक्कार छ । बारम्बार धिक्कार छ । पाठ्यक्रमका पुस्तक ठेलीका ठेली पढिसकेँ, पढाइ पनि सकेँ तर न पढेँ न पढाएँ । जब पढ्ने र पढाउनेलाई यो कुराको पनि थाहा छैन कि ‘म’ को हूँ ? त उसले के पढ्यो ! के पढायो ? न केही पढ्यो ! न केही पढायो । खेद छ ! हजारौँ शब्दकोष हेरिसकेँ, एउटा ‘म’ शब्दको अर्थ पनि जानिएन । यो भनाइ सार्थक भयो कि ‘दिनभरि करायो, दक्षिणा हरायो !’ जिन्दगीभर पढेँ तर एउटा शब्दको अर्थ पनि जान्न सकिनँ । अरु शब्द पनि होइन ‘म’ शब्द, जसलाई सबैले बोल्दछन्, सबभन्दा पहिले बोल्दछन् र सधैं बोल्दछन् । यस्तो सामान्य शब्दको अर्थ पनि म जान्दिनँ, तै पनि सबै कुरा पढेको आफूलाई ठान्दछु । जस्तै गधाको पिठ्युँमा पुस्तकको भारी लादिनाले उसलाई कोही पढेको भन्दैनन्, त्यस्तै गधासमान पुस्तकको भारी मात्र मैले आफूमाथि बोकेँ । तर, केही पनि पढिन । व्यर्थ नै मनुष्य शरीर धारण गरेँ । सुनिन्छ कि यसै मनुष्य शरीरमा ‘म’ शब्दको अर्थ बुझ्न सकिन्छ, मनुष्यमात्र ‘म’ शब्द बुझ्ने अधिकारी हो । अधिकारी शरीर पाएर पनि मैले ‘म’ शब्दको अर्थ जानिनँ । मलाई खेद छ ! महाखेद छ !! अत्यन्त खेद छ !!!

म ‘म’ शब्दको अर्थ जान्दिनँ, अर्को कोही पनि अहिले यहाँ छैन भने मलाई ‘म’ शब्दको अर्थ कसले सम्झाइदिन्छ ? मैले सुनेको छु कि ईश्वर सर्वव्यापी छ, घट-घटमा वास गर्दछ । कसैले केही भन्दछ भने ईश्वर त्यसलाई सुनिहाल्दछ । यति मात्र होइन, ईश्वर सबैलाई देख्छ, सबैको कुरा सुन्दछ, सबै कुरा छुन्छ,

सुँध्छ, चाख्दछ । जे-जति काम गर्दछ, ऊ देखिवाहेक दोस्रो कर्ता छैन, भोक्ता छैन, प्रमाता छैन, जे, जति छ सब ऊ नै । स्मृति भन्दछ कि 'कर्ता भोक्ता जनार्दन ।' अर्थात् कर्ता, भोक्ता सब भगवान् जनार्दन नै हुन् । अरु पनि भनिएको छ- 'भूतानि विष्णुर्भूवनाति विष्णुः' अर्थात् भूत विष्णु हुन्, भूवन विष्णु नै हुन् । यसबाट यो सिद्ध हुन्छ कि जे-जति देखिन्छ, सुनिन्छ, स्मरण गरिन्छ, सब ईश्वर नै हुन् यदि सबै ईश्वर नै हुन्, सर्वत्र ईश्वर नै छन् भने, ती यहाँ पनि हुनन् । एउटा कुरा मलाई याद छ, एकपटक म एक सन्तको नजिक बसेको थिएँ, अरु पनि कैयौँ सज्जन त्यहाँ बसेका थिएँ, एउटा सज्जनले यस्तो प्रश्न गरे कि 'ईश्वर को हो ?' सन्तले यस प्रकार जवाफ दिएथे-

महात्मा-भाई ! ईश्वर को होइन ? सब ईश्वर नै हुन्, तिमी ईश्वर हौ, तिम्रा बाबु ईश्वर हुन्, तिम्री आमा पनि ईश्वर हुन्, तिम्रो भाई ईश्वर हो, तिम्रो बहिनी ईश्वर हुन् । सूर्य भएर ईश्वर नै उदाइरहेछन्, चन्द्र भएर ईश्वर नै चम्किरहेछन् । नक्षत्र, तारा, विजुली, बादल, बरुण, कुबूर, अग्नि, वायु, नैऋत्य, यमराज, इन्द्र सब ईश्वर नै हुन् । सब ईश्वरबाट नै उत्पन्न भएका हुन् भने सब ईश्वर नै हुन् । कार्य कारणको अभेद हुन्छ भन्ने कुरा अनुभवबाट सिद्ध हुन्छ । यसकारण यी सब ब्रह्माण्ड ईश्वर नै हुन् । वेदवेत्ताहरुको कथन छ कि सब वासुदेव नै हो । वासुदेव सिवाय अरु कोइ होइन । यसबाट सिद्ध छ कि ईश्वर सबै हुन् र सर्वत्र छन् । मैले उनैसँग प्रार्थना गर्नुपर्दछ, उनी मलाई 'म' शब्दको अर्थ बताइदिऊन् । यो विचार गरेर जिज्ञासु ईश्वरसँग यस प्रकार प्रार्थना गर्न थाले-

हे देवताका पनि देवता ? महादेव ? हे अन्तर्यामिन् ? हे परमात्मन् ? हे भक्तवत्सल ? मैले वृद्ध पुरुषबाट सुनेको छु, हजुर एक अद्वितीय, निर्विशेष, सत्य, ज्ञान, आनन्दस्वरूप होइबक्सिन्छ, त्यस्ता भएर पनि आफ्ना भक्तहरुको रक्षाका निमित्त र उनलाई आफ्नो तत्व सम्झाउनका निमित्त हजुर अनेक अवतार लिइबक्सिन्छ । पृथ्वीको उद्धार गनुका लागि हजुरले बराहको रूप धारण गरिबक्सेको थियो, भक्त प्रह्लादको रक्षाका लागि हजुरले अदभुत सिंहको रूप धारण गरिबक्सेको थियो । गोहीबाट हात्तीको रक्षा गर्नका लागि हजुर नै सुदर्शन चक्र लिई हरिरूप भएर दौडिबक्सेको थियो । मनुको रक्षाका निमित्त हजुरले मत्स्यरूप लिएर पृथ्वीरूप नौकालाई प्रलय समुद्रमा चलाइबक्सेको थियो । एक रूप भएर पनि भक्तको कार्य सिद्ध गर्नाका लागि अनेक रूप होइबक्सिन्छ, यस्तो लोक र शास्त्रमा प्रसिद्ध छ । एक किसिमले यी सब हजुरकै रूप हुन् । यी माथि भनिएका रूपहरु नैमित्तिक हुन् । सन्त, सन्यासी, महात्मा हजुरका नित्य रूप हुन् । यिनै दुई रूपले हजुर सबैको कल्याण गरिबक्सिन्छ, र सबैको शंका निवृत्त गरिबक्सिन्छ, सबैलाई सन्मार्गको उपदेश बक्सिन्छ । यद्यपि मैले हजुरको भक्ति आजसम्म गरिन, तै पनि मैले शास्त्रविरुद्ध कुनै काम गरेको छैन । हजुर घटघटवासी होइबक्सिन्छ । मेरा मनको कुरा हजुरलाई ज्ञात नै छ । यदि मेरो हजुरमा सच्चा भक्ति छ भने हजुरले मलाई कुनै रूपमा दर्शन बक्सेर मेरा प्रश्नहरुको उत्तर अर्थात् 'म' शब्दको अर्थ मलाई सम्झाइबक्सियोस्, म हजुरसँग अरु केही पनि भन्दैन । म हजुरसँग धनसम्पत्ति माग्दिन, आयु माग्दिन, अब मेरो जीवन अनुमान गर्दा थोरै मात्र बाँकी रहेको छ । आफ्नो शेष जीवनमा म आफ्नो आफैँ अनुसन्धान गर्दै मेरो यो क्षणभंगुर शरीरलाई त्याग गरूँ । यति नै म चाहन्छु ।

महात्मा-जिज्ञासु संवाद

सरल हृदयको सत्य प्रार्थना ईश्वरको कानसम्म तुरुन्त पुगिहाल्छ, जिज्ञासुले आफ्नो प्रार्थना समाप्त नगर्दै देख्छन् कि एउटा गेरुवा वस्त्रधारी, निधारमा त्रिपुण्य लगाएका, घाँटीमा ठूला-ठूला रुद्राक्षको माला लगाएका पुरुषले उसको कोठामा प्रवेश गरे । आएका महात्माको निधार तेजले चम्किरहेको थियो । जिज्ञासुले उनलाई साष्टाङ्ग दण्डवत् गरे । पाउ पखालेर उच्च आसनमा बसाले । जब महात्मा सुखपूर्वक आसनमा बसे तब जिज्ञासु हात जोडेर यस प्रकारसँग प्रार्थना गर्न लागे-

जिज्ञासु-महाराज ! हजुरको दर्शनले मेरो मनमा परम आत्लाद भयो, मलाई कस्तो लाग्छ भने जनार्दन भगवान्ले मेरो प्रार्थना सुनिबक्सी स्वीकार पनि गरिबक्सियो । स्वयं ईश्वरले नै मेरो मनोरथ अवश्य पूर्ण गरिबक्सनेछ । हजुरलाई मैले पहिले कहिल्यै देखेको थिइन ।

महात्मा-भाइ ! म यसै लोकमा रहन्छु, तर एकान्त जंगलमा बस्दछु । मेरो वासस्थानमा कोही पनि पुगन सक्तैन, म पनि बस्तीमा धेरै कम जान्छु, त्यसकारण तिमीले मलाई देखेनौं होला, मैले पनि तिमीलाई आजसम्म देखेको थिइन । आज थाहा छैन कुन शक्तिले मलाई यहाँ लिएर आयो । अकस्मात् म आफ्नो आसनबाट उठें, सोभै यतातिर आएँ, बाटोमा पनि म न कही बसें, न कसैलाई देखें, न कसैलाई देखें । मलाई लाग्दछ तिम्रो संकल्पले नै मलाई तानेर यहाँ ल्यायो । आशुतोष भगवान् सबैको मनोरथ पूर्ण गरिबक्सिन्छ, म त केही पनि गर्न सक्तिन । तर, तिम्रो कुनै प्रश्न भए मसँग सोध्न सक्छौ । यदि मैले जानेको रहेछु भने बताइदिनेछु ।

जिज्ञासु-महाराज ! म एउटा उल्फनमा परेको छु, 'म को हुँ ?' यसबारे मलाई केही थाहा छैन । हजुरसँग 'म' शब्दको अर्थ सोध्न चाहन्छु, यो पनि जान्न चाहन्छु कि कसको भजन गर्नाले संसारसागरबाट तर्न सक्दछु । आजसम्म त मैले कसैको भजन गरिन, गरुँ पनि कसरी ? 'म' शब्दकै पनि अर्थ जान्दिन भने अरु थोक त कहाँबाट जानुं ? थाहा नै नपाएर भजन कसको गरुं ? यथासम्भव मैले सत्य व्यवहार गरेको छु, धर्मले धन कमाएको छु, कसैलाई पनि मन, कर्म, वचनले पीडा पुऱ्याएको छैन । धनबाट, प्रजाबाट र भोगबाट कोही तृप्त भएको छैन, यही मेरो निश्चय छ । यसैकारण म संसारबाट अर्थात् जन्ममरणबाट छुट्न चाहन्छु । यस संसारबाट मुक्त हुने उपाय हजुर मलाई बताइबक्सियोस् । म हजुरको शरणमा छु ।

महात्मा-भाइ ! तिमी बडा संस्कारी पुरुष रहेछौ तिमी यस कलिकालमा पनि सत्यको व्यवहार गर्दछौ, संसारबाट मुक्त हुन चाहन्छौ । आजकल प्रायः सबै असत्य व्यवहारमा नै लागेका छन् । संसारबाट कोही छुट्न चाहँदैन । सबै आ-आफ्नो पदोन्नति र भविष्यको सफल व्यवहारकै विषयमा नै प्रश्न माथि प्रश्न गर्दछन् । कुनै विरलै ईश्वरको अनुग्रह प्राप्त पुरुष नै भोगहरुको आसक्ति छोडेर ईश्वर-भजनमा लाग्दछन् । तिमी धन्य रहेछौ जो संसारबाट मुक्त हुने मार्ग सोध्दैछौ । संसारदेखि तिमी विरक्त छौ, अतः मेरो उपदेशको म 'म' शब्दको अर्थ सम्झने अधिकारी पनि छौ । पहिले तिमी मलाई यो बताउ कि तिमीले 'म' शब्दको अर्थ के सम्झेका छौ ?

जिज्ञासु-महाराज ! मैले कतिसम्म बुझेको छु भने शरीर आदि 'म' शब्दको अर्थ होइन, किनभने मेरो शरीरले जन्मदेखि लिएर आजसम्म छेपारोले रङ्ग बदलेभै कैयौं रङ्ग बदलिसक्यो, तर 'म' जस्ताको तस्तै छु । त्यसैले मान्दछु कि 'म' शरीर होइन । शरीरभन्दा भिन्न कुनै वस्तु हुँ, जुन कहिल्यै बदलिँदैन, सधैं एकनास रहन्छ, त्यो वस्तु कुन हने, यो मैले बुझ्न सकिन ।

महात्मा-(प्रसन्न भएर) हो ! तिमी जस्तो मान्दछौ त्यस्तै हो, हेर ! जसरी तिमी आफूलाई 'म' भन्दछौ उसरी नै सबै आफूलाई 'म' भन्दछन् । अरुको त के कुरा, ईश्वर, पति आफूलाई 'म' नै भन्दछन् । यसकारण 'म' भन्ने सानो होइन, धेरै ठूलो हो । समस्त संसारमा फैलिएको छ, आजकालका मान्छे मात्रै 'म' भन्ने होइनन्, जति पहिले भइसके ती सबै आफूलाई 'म' भन्दथे र पछि जति हुनेछन् ती सबै आफूलाई 'म' नै भन्नेछन् । यसकारण 'म' शब्दको अर्थ 'म' पदार्थ सबै देशमा, सबै कालमा, सबै वस्तुहरुमा व्यापक रहेछ । यस्तो व्यापक पदार्थ ब्रह्म नै हो । यसैलाई आत्मा भन्दछन् । यसकारण 'म' 'आत्मा' र 'ब्रह्म' तीन एक सिद्ध हुन्छन्, शास्त्रमा आत्मालाई अहपद लक्ष्य भनिएको छ । फरक यति नै छ कि 'म' शब्द शरीरविना भन्न सकिँदैन, जब शरीर हुन्छ अनिमात्र ईश्वर आफूलाई 'म' भन्दछन् जीव पनि शरीर ग्रहण गरेर नै 'म' शब्दलाई आफ्नो निमित्त उपयोग गर्दछ । यदि शरीररूपी उपाधिको बोध गरिन्छ भने जीव र ईश्वर एकै सिद्ध हुन आउँछन् । अर्थात् 'आत्मा' र 'ब्रह्म' एक हुन् । 'म' शब्दको प्रयोग त लोकमा सबै आफ्नो निमित्त गरिरहेकै छन् भने 'आत्मा' शब्दको प्रयोग पनि सबैका निमित्त हुनसक्छ । जस्तै म आफैँ जान्छु, तिमी आफैँ पढ्दछौ, त्यो आफैँ यहाँ आउँदैन आदि । 'आत्मा' आफ्नै नाम हो, 'ब्रह्म' एक अद्वितीय सत्य, ज्ञान, आनन्दस्वरूप हो ।

यही अनेक नाम, रूप आफ्नै मायाबाट धारण गर्दछ, यसकारण जगत्, जीव दुबै ब्रह्म नै हुन् । अभिप्राय यो हो कि म, तिमी ? ऊ, यी सब ब्रह्मकै नाम हुन् । 'ब्रह्म' सबैको आत्मा अर्थात् आफ्नो स्वरूप हो, यसकारण शरीर र ब्रह्माण्डको उपाधिको त्याग गरेर ब्रह्म नै सबैको स्वरूप हो, उही सबै शरीरमा आफूलाई 'म', 'म' भनेर व्यवहार गरिरहेको छ । जब देह ग्रहण गरेर 'म' भनिरहेको हुन्छ, त्यसबखत पनि 'ब्रह्म' नै हो, जब देह ग्रहण नगरेर 'म' भनिरहेको हुन्छ, त्यसबखत पनि ब्रह्म नै हो । यसै ब्रह्मको तिमी अनुसन्धान गर्ने गर, अवश्य नै ब्रह्म भएर संसार पार हुनेछौ । जस्तै डोरीमा डोरीको 'यथार्थता नजान्नाले' सर्पको कल्पना हुन्छ, त्यस्तै प्रकारसँग आफ्नो आत्मा ब्रह्मको ठीक-ठीक ज्ञान नहुनाले 'म' कल्पित हुन्छ । जसरी सर्पको बोध भएपछि डोरी नै शेष रहन्छ, त्यसरी नै 'म' को बोध भएपछि ब्रह्म नै शेष रहन्छ । यसकारण 'म' को बोध गरेर 'म' ब्रह्म हुँ, यस्तो अनुसन्धान गर्ने गर । यति भनेर महात्माजी 'अब म फेरि आउँला' भनेर हिँडिहाले ।

महात्मा गइसकेपछि जिज्ञासुले एकान्तमा उसै कुराको मनन गर्न शुरु गरे—'म को हुँ ? मेरो कर्तव्य के हो ?, 'म' नाम, रूप, देह, इन्द्रिय, मन या बुद्धि हुँ अथवा यी भन्दा भिन्न कुनै वस्तु हुँ ? विचारपूर्वक निर्णय गर्नु भने यही कुरा निश्चित हुन्छ कि 'म' नाम होइन, मलाई आज देवदत्त भन्दछन्, तर जब म जन्मेथेँ उस समय यसको नाम देवदत्त थिएन, यद्यपि म थिएँ । केही दिनपछि मेरो नामाकरण गरियो, त्यस समय मेरो नाम देवदत्त नराखिएर यज्ञदत्त राखिएको भए म यज्ञदत्त हुने थिएँ र आफूलाई यज्ञदत्त नै सम्झने थिएँ । म न पूर्वजन्ममा देवदत्त थिएँ, न गर्भमा देवदत्त थिएँ, न शरीर छुटेपछि देवदत्त रहने छु । यो त घरका मानिसले राखेको साँकेतिक नाम हो । नाम यस्तो कल्पित हो जुन जहिलेसुकै बदल्न सकिन्छ र उसैमा अभिमान पनि हुन जान्छ । जो विवेकवान् पुरुष छन् ती यस रहस्यलाई राम्रोसँग जान्दछन् कि 'म' नाम होइन, ती नामको स्तुति वा निन्दाले कहिल्यै सुखी वा दुःखी हुँदैनन् जब मनुष्य नामको निन्दा स्तुतिमा सम हुँदैन निन्दा स्तुतिमा सुखी वा दुःखी हुन्छ, तब ऊ नाम नभएर पनि 'नाम' बनेको हुन्छ जो सर्वथा भ्रमपूर्ण छ, जो यस रहस्यलाई जान्दछ, उसमा यस प्रकारको भ्रमको लेशमात्र पनि रहँदैन । यसकारण श्रीभगवान्ले गीतामा तत्ववेत्ता पुरुषहरूका लक्षणको वर्णन गर्दै उनीहरूलाई निन्दास्तुतिमा सम भन्नुभएको छ: 'तुल्य निन्दास्तुतिमोनी ।' फेरि यो कुरा पनि प्रसिद्ध छ कि देवदत्त 'मेरो' नाम हो । मेरो 'म' देखि भिन्न नै हुन्छ । जस्तै— मेरो कोट, मेरो घडी आदि । यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने 'म' नाम होइन ।

म शरीर होइन

यसै प्रकारसँग रूप र देह पनि म होइन, किनभने शरीर जड हो, म चेतन हुँ । देह क्षय, वृद्धि, उत्पत्ति, विनाश धर्मवान् छ, म त्यस्तो होइन । बालकपनमा शरीरको अर्कै स्वरूप थियो, युवापनमा बेग्लै थियो र अहिले अर्कै छ, तर म तीनै अवस्थालाई जान्ने तीनैमा एकै हुँ । कुनै मनुष्यले मलाई बाल्यावस्थामा देखेको थियो, अहिले उससँग मेरो भेट हुन्छ भने मलाई चिन्न सक्तैन । शरीरको स्वरूप बदलिसक्यो, शरीर बढिसक्यो । जुँघा, दाढी आइसके । यसैकारण ऊ चिन्न सक्तैन तर म चिन्दछु । म उसँग भन्दछु, 'तपाईंको शरीर युवावस्थाबाट वृद्ध भएको हुनाले उसमा कम प्रभाव पऱ्यो । यसकारण म तपाईंलाई चिन्दछु । मैले तपाईंलाई फलाना ठाउँमा देखेको थिएँ । उस बखत म बालम थिएँ । अब मेरो शरीरमा धेरै परिवर्तन भइसक्यो, यसकारण तपाईंले चिन्न सक्नुभएन । तर, म चिन्दछु ।

यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने शरीर 'म' होइन । किन्तु 'म शरीर हुँ' भन्ने अभिमान पनि पूर्वोक्त नामकै समान सर्वथा भ्रमपूर्ण छ । जो पुरुष यस रहस्यलाई जान्दछन्, ती शरीरको मानापमान र सुख दुःखमा सदा सम रहन्छन् । किनभने ती यो कुरालाई जान्दछन् कि शरीरदेखि 'म' अत्यन्त भिन्न हुँ । यसैकारण तत्ववेत्ताहरूका लक्षणमा भगवान्ले 'समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः । मानापमानयोस्तुल्यः' तथा 'समः दुःख सुखः स्वस्थ' आदि भन्नुभएको छ ।

यसकारण विचार गर्दा यो प्रत्यक्ष सिद्ध हुन्छ कि यो जड शरीर 'म' होइन । 'म' यस शरीरको ज्ञाता हुँ, प्रसिद्धि पनि यही छ कि शरीर 'मेरो' हो । मनुष्य भ्रमको कारण शरीरमा आत्माभिमान गरेर मानापमान र सुख

दुःखले सुखी दुःखी हुन्छ । यस्तै प्रकारसँग इन्द्रिय पनि म होइन । हातखुट्टा काटिनाले, आँखा फुट्नाले, कान बहिरा भएर पनि 'म' जस्ताको तस्तै रहन्छ, मर्दिन । यदि म इन्द्रिय भइदिएको भए तिनीहरूको नाशमा मेरो पनि नाश सम्भव थियो । यसकारण अलिकति विचार गर्दैमा यो प्रत्यक्ष प्रतीत भइहाल्छ कि 'म' जड इन्द्रिय होइन, किन्तु इन्द्रियहरूको द्रष्टा या ज्ञाता हुँ ।

म मन होइन

यस प्रकारसँग 'म' मन पनि होइन । सुषुप्तिकालमा मन रहँदैन, तर म रहन्छु । यसकारण व्यङ्ग्यपछि मलाई यो ज्ञान हुन्छ कि 'म' सुखपूर्वक सुतेथे । म मनको ज्ञाता हुँ, अरुको दृष्टिमा नि मनको अनुपस्थितिकालमा (सुषुप्ति या मूर्च्छित अवस्थामा) मेरो जीवित सत्ता प्रसिद्ध नै छ । मन विकारी छ, यसमा विभिन्न प्रकारका संकल्प विकल्प उत्पन्न भइरहन्छन् । मनमा हुने यी सबै संकल्प-विकल्पको म ज्ञाता हुँ । खान-पिन, स्नान आदि गर्दा यदि मन अर्कैतिर जान्छ भने ती-ती काममा केही त्रुटि भइहाल्छ, फेरि सचेत भएपछि म भन्दछु मेरो मन अर्कैतिर गएको थियो । यसकारण मबाट भूल हुनगयो, मेरो मन अर्कैतिर गएको थियो । यसकारण मबाट भूल हुनगयो, किनभने मनबिना केवल शरीर र इन्द्रियले मात्र सावधानीपूर्वक काम हुन सक्तैन । यसकारण मन चञ्चल र चल छ, परन्तु म स्थिर र अचल छु । मन चाहे कहीं रहोस्, जतिसुकै संकल्प विकल्प गरोस्, म उसलाई जान्दछु । यसकारण 'म' मनको ज्ञाता हुँ, मन होइन ।

म बुद्धि होइन

यस प्रकारसँग 'म' बुद्धि पनि होइन, बुद्धि पनि क्षय र वृद्धि स्वभाव भएको हुन्छ । म क्षय र वृद्धिदेखि सर्वथा रहित छु । बुद्धिमा मन्दता, तीव्रता, पवित्रता, मलीनता, स्थिरता, अस्थिरता आदि सबै विकार हुन्छन्, परन्तु म यी सबैदेखि रहित र यी सब स्थितिहरूको ज्ञाता हुँ । म भन्दछु, त्यस बखत मेरो बुद्धि ठीक थिएन, अहिले ठीक छ । बुद्धि कहिले के विचार गर्दछ, के निश्चय गर्दछ, त्यो सबै म जान्दछु । बुद्धि दृष्य हो, 'म' उसको द्रष्टा हुँ, यसकारण मबाट पृथक्त्व सिद्ध छ, 'म' बुद्धि होइन ।

म आत्मा हुँ

यसकारण 'म' नाम, रूप, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, आदि होइन, 'म' यी सबैभन्दा पर यीदेखि सर्वथा पृथक् चेतन, द्रष्टा, साक्षी, सबको ज्ञाता, सत्, नित्य, अविनाशी, अविकारी, अक्रिय, सनातन, अचल र दुःखहरूदेखि रहित, केवल शुद्ध ज्ञानानन्दमय आत्मा हुँ । यही 'म' हुँ । यही मेरो सत्यस्वरूप हो । क्लेश (अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, अभिनिवेश अथवा अज्ञान, चिञ्जड ग्रन्थि, राग, द्वेष र मरणभय) यी पाँच क्लेश हुन् । कर्म र सम्पूर्ण दुःखदेखि मुक्त भएर परम शान्ति तथा परमानन्दका प्राप्तिको निमित्त नै मलाई मनुष्य शरीर प्राप्त भएको हो । यस परम शान्ति र परमानन्दलाई प्राप्त गर्नु नै मनुष्यको एक मात्र कर्तव्य हो । मनुष्य शरीरविना अन्य शरीरमा यसको प्राप्ति सम्भव छैन । यस स्थितिको प्राप्ति तत्त्वज्ञानले हुन्छ । त्यो तत्त्वज्ञान विवेक, वैराग्य, ईश्वरभक्ति, विचार, सदाचार, सद्गुण, आदिको सेवनले हुन्छ र यस घोर कलिकालमा ईश्वरको दयाबिना यी सबको हुनु सम्भव छैन । यद्यपि ईश्वरको दया सम्पूर्ण जीवहरूमा पूर्ण रूपले सदा सर्वदा छ, किन्तु ईश्वरको शरणागतिबिना त्यस दयाको रहस्यलाई मनुष्यले बुझ्न सक्तैन । यस प्रकार दयाको तत्व नसम्झी दयाद्वारा हुने लाभलाई प्राप्त गर्न पनि सक्तैन । यस प्रकार तत्त्वज्ञानको प्राप्तिमा निमित्त सब प्रकारबाट ईश्वरको शरणमा गएर, उनको दयाको रहस्य बुझेर, उसबाट हुने पूर्ण लाभ हामीले उठाउनुपर्दछ । ईश्वरको शरणागतिबाट नै हामीलाई परम शान्ति र परमानन्दस्वरूप परमपद जुन वास्तवमा आफ्नै स्वरूप हो, उस नित्यप्राप्तिको प्राप्ति हुन सक्तछ ।

महात्माको पुनरागमन र तत्त्वोपदेश

जिज्ञासु एकान्तमा विचारमा तल्लीन भए जस्तो भई बसेका थिए । एक दिन फेरि उनै महात्मा एकाएक कतैबाट त्यहाँ आइपुगे । आउनासाथ गम्भीर स्वरमा 'उत्तिष्ठन जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत' भनेर जिज्ञासुलाई सावधान गर्दै बसिबाले । जिज्ञासु पनि आश्चर्यपूर्ण दृष्टिले हेर्दै महात्मालाई साष्टाङ्ग प्रणाम गरेर सावधान भएर बसे । महात्मा भन्न थाले—

‘किन माहे-निद्रामा परेर शोक गरिरहेका छौ ? कहिले कराउँछौ, कहिले गाउँछौ, कहिले चिन्ता गर्न लाग्छौ, कहिले अन्धाका समान ठक्कर खान लाग्दछौ । शोक गर्ने कुनै कुरा छैन, रुने कुनै प्रयोजन छैन, कराउनाले केही फाइदा छैन, चिन्ता गरेर कुनै कार्य सिद्ध हुँदैन, नडराऊ ! पागलपना छोडिदेऊ ! अन्धो बनेर ठक्कर नखाऊ । यो स्थूल शरीर तिम्रो होइन, कारण शरीर पनि तिम्रो होइन, स्वपनावस्था तिम्रो होइन सुषुप्ति अवस्था तिम्रो होइन जाग्रदादि अवस्था तिम्री होइनौ । 'विश्व' अर्थात् जाग्रत अवस्थाको अभिमानी तिम्री होइनौ, स्वप्नावस्थाको अभिमानी 'तैजस्' पनि तिम्री होइनौ, सुषुप्ति अवस्थाको अभिमानी 'प्राज्ञ' पनि तिम्री होइनौ, यो जो तिम्री देखिरहेका छौ, उससँग तिम्रो कुनै सम्बन्ध छैन, तिम्री निस्सँग, कुटस्थ, सच्चिदानन्द, निष्कल, निरञ्जन देव हौ । न कर्ता हौ, न भोक्ता हौ, परन्तु शुद्ध साक्षी, निरामय, सनातन, पुराण ब्रह्म हौ । यी तीनै शरीरसँग, तीनै अवस्थासँग, तीनै जीवसँग सम्बन्ध छोडिदेऊ । यस संसार स्वप्नलाई नहेर । आफ्नो स्वरूपलाई हेर । आफ्नो स्वरूपको अज्ञानमा तिम्रीलाई संसार स्वप्न प्रतीत भइरहेको छ, अन्यथा संसारको लेश पनि तिम्रीमा छैन । श्रुति भन्दछ— 'असंगो ह्ययं पुरुषः' यस श्रुतिको वचनमा विश्वास गर, दृढ श्रद्धा गर । संसार स्वप्न त्याग गर । आफ्नो वास्तविक स्वरूपमा आस्था गर । निष्ठा गर ।

आफू शरीररहित

यस शरीरको उत्पत्तिभन्दा पहिले तिम्रीले यस संसारलाई देखेका थिएनौ । शरीरको नाशपछि पनि यस प्रपञ्चलाई देख्ने छैनौ । बीचमा संसारलाई जो तिम्री देखिरहेका छौ त्यो शरीरको सम्बन्धले नै देखिरहेका छौ । शरीर पहिले पनि थिएन, शरीर पछि पनि रहने छैन, बीचमा देखिरहेको छ । यसकारण अन्वय र व्यतिरेकले यो शरीर नै संसार देख्ने कारण हो । जस्तो आदिमा हुन्छ, जस्तो अन्तमा रहन्छ, त्यस्तै मध्यमा पनि हुन्छ । यो शरीर आदि र अन्त्यमा जब छैन भने, मध्यमा पनि छैन । यसकारण शरीरको सम्बन्धले देखिने प्रपञ्च पनि आदि र अन्तमा नहुने हुनाले मध्यमा पनि छैन । त्यस्तै हो भने शरीरलाई आफ्नो मानेर किन शोक, मोह, भय र चिन्तामा पर्दछौ ? शरीर अचेतन हो, तिम्री चेतन हो, शरीर दृश्य हो, तिम्री द्रष्टा हौ, शरीर अनित्य हो, तिम्री नित्य हौ, शरीर जन्म-मरणशील छ, तिम्री अजरामर हौ । जस्तै अन्धकार र प्रकार दुबै मिल्न सक्तैनन् त्यस्तै शरीरसँग तिम्रो मेल छैन । आफ्नै अज्ञानले तिम्रीले शरीरसँग मेल बनाइराखेका छौ । यसकारण शरीरका धर्म आफूमा मान्दछौ, अन्यथा शरीरका एक पनि धर्म तिम्रीमा छैनन् । शरीर नै जन्मने हुनाले उत्पन्न भए जस्तो प्रतीत हुन्छ, शरीर नै बदलिन्छ तथा शरीर नै मर्दछ । 'भासते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीपेय, विनश्यति' यी छ विकार शरीरकै हुन्, तिम्रा होइनन् । त्यसो भएपछि शरीरलाई आफ्नो मानेर शरीरको दुःखले आफू किन दुःखित हुन्छौ ? श्रुति भन्दछ कि 'आत्मानं चेद्विजानीयादमस्मीतिपुरुष । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्जरेत् ।' यदि पुरुष आफ्नो आत्मालाई आत्मा हुँ भनेर जानिहाल्दछ भने शरीरको पछि किन दुःखी भइरहन्थ्यो अर्थात् सर्वदा सुखी रहने थियो । विवेक, वैराग्य, सम, दम आदिको अभ्यास गरेर आफ्नो चेतन सुखस्वरूप आत्मालाई शरीरदेखि भिन्न जानेर शरीरका दुःखहरूले आफूलाई सन्तुष्ट नगर, शोक नगर, मोह नगर, चिन्दा नगर, निर्द्वन्द्व होऊ अर्थात् राग-द्वेष, सुख-दुःख, मान-अपमान आदिबाट मुक्त भएर यस संसार स्वप्नदेखि छुटेर आन्तामै प्रीति गर, आन्तामै क्रीडा गर, आफैमा सन्तुष्ट रहू, आफैमा तृप्त होऊ ! देहलाई नहेर, देह जस्तै देखिने प्रपञ्चलाई नहेर, आफ्नो तत्वमा, आफ्नो स्वरूपमा जाग ।

ब्रह्ममात्र सत्य

जब एउटै ब्रह्म चेतन छ, ब्रह्मबाहेक दोस्रो चेतन छैन भने उसमा कुनै प्रकारसंग पनि भेद हुन सक्तैन । हुन सक्छ भ्रमले उसमा भेदको प्रतीत होस्, जस्तै डोरी कुनै कालमा पनि सर्प हुन सक्दैन, पहिले पनि डोरी थियो, भ्रमकालमा अर्थात् सर्प देखिएको बेलामा पनि डोरी नै छ, सर्प छैन, फेरि भ्रम दूर भइसकेपछि पनि डोरी नै हुन्छ । त्यस्तै सृष्टिभन्दा पूर्व ब्रह्म नै थियो, सृष्टिकालमा पनि ब्रह्म नै छ र प्रलय अर्थात् सुषुप्तिमा जब सृष्टि रहँदैन तब पनि ब्रह्म नै रहनेछ, प्रपञ्च होइन । जस्तै डोरीमा डोरीको अज्ञानले सर्प प्रतीत हुन्छ, त्यस्तै ब्रह्मको अज्ञानले ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय अर्थात् जीव, अन्तष्करण अथवा देह र जगत् प्रतीत हुन्छ, परमार्थमा ब्रह्म नै हो । ब्रह्म सबको आत्मा हो, यसकारण अहंकारले, चित्तले, बुद्धिले, मनले, इन्द्रियले देखिन्छ, सुनिन्छ, छोइन्छ, चाखिन्छ, सुँधिन्छ, जानिन्छ, सम्झिन्छ, सब ब्रह्म नै हो अर्थात् यी सब होइनन्, ब्रह्म नै हो, किनभने यी सबै भ्रमले कल्पित कुनाले मिथ्या नै हुन्, चेतन ब्रह्म सत्य हो । त्यो नै सबको आत्मा हो, यसकारण आत्मा सत्य हो । आत्माबाहेक सबै मिथ्या हुन् । मिथ्यालाई सत्य मान्ने कहिल्यै सुखी हुन सक्तैन । यस्तै हो भने तिमी मिथ्यालाई मिथ्या, सत्यलाई सत्य सम्झेर सुखी होऊ । मोहनिद्रा त्याग । मोहनिद्रामै संसार-स्वप्न देखिइरहेको छ । जस्तै स्वप्नलाई तिमी सत्य मान्दैनौ, मिथ्या नै मान्दछौ, त्यस्तै स्वप्नलाई पनि स्वप्न जानेर मोहनिद्रा त्यागेर आफ्नो स्वरूपमा निष्ठावान् होऊ । तिमी सुखस्वरूप हो, आनन्दस्वरूप हो ।

जस्तै सिपीको अज्ञानले सिपी नै चाँदी प्रतीत भइरहन्छ, त्यस्तै ब्रह्मको अज्ञानले ब्रह्म नै प्रपञ्चका रूपमा प्रतीत भइरहेछ । जसलाई तिमी जगत् मान्दछौ, त्यो जगत् होइन, त्यो ब्रह्म नै हो । 'कारणदेखि कार्यको सत्ता पृथक् हुँदैन । यस न्यायले यो प्रपञ्च ब्रह्मदेखि भिन्न होइन, ब्रह्म नै हो । कार्य मिथ्या हुन्छ, वस्तुरूप हुँदैन किनभने नाम मात्र अर्थात् कथन मात्र हुन्छ । यस प्रकारसंग कार्यरूप जगत् मिथ्या हो, किनभने कथन मात्र हो वस्तुरूप होइन, ब्रह्म नै सत्य हो । व्यापकता मिथ्या हो, सब आत्मा नै हो, यही श्रुतिको शासन छ 'वाचारभण विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' यस श्रुतिअनुसार जब निर्मल अन्तस्करण पुरुष परम तत्त्वलाई जानिहाल्दछ, अनि भेदको अवसर नै रहँदैन । मलिन अन्तस्करण पुरुषलाई भेद देखिन्छ, शुद्ध अन्तस्करण भएकालाई भेद देखिदैन, किन्तु एक अद्वितीय परब्रह्म नै देखिन्छ । यदि तिमीलाई भेद देखिन्छ भने सम्भ्र तिमी अन्तस्करण रजोगुण र तमोगुणको दोषले मलिन छ । मलिन अन्तस्करणलाई शम, दम, विवेक, वैराग्य, समता, श्रद्धा आदि साधनले शुद्ध गरिहाल, अर्थात् मनलाई बाह्य विषयमा दोष देखाएर स्वाधीन गरिहाल । इन्द्रियहरु जबसम्म वशमा हुँदैनन् तबसम्म मन स्वाधीन हुँदैन, यसकारण मनलाई वशमा गर्नका लागि निग्रहरूप दमको अभ्यास गर । इन्द्रियहरु विषयमा राग हुनाले वशमा हुँदैनन्, राग विषयहरुलाई सत्य सम्झनाले हुन्छ, यसकारण विवेक गरेर सत्यासत्यको निर्णय भइसकेपछि वैराग्य स्वयं सिद्ध हुनेछ, मिथ्या वस्तुलाई लिने इच्छा हुँदैन । जस्तै मिथ्या मिठाई खाने इच्छा कोही गर्दैन र मिथ्या मिठाई खानाको इच्छा पनि हुन सक्तैन, त्यस्तै जब विषयहरुको मिथ्यात्व निश्चित भइहाल्छ तब उनमा वैराग्य भइहाल्छ । सबै प्रपञ्चमा एक सम ब्रह्मको दर्शन गर्नले समता सिद्ध हुन्छ, यसप्रकार, शम, दम आदि साधनद्वारा मनलाई निर्मल बनाइहाल । मन निर्मल हुने बित्तिकै जस्तै कुनै खोषको कारण आँखा सूर्यको सद्भावमा पनि पदार्थहरुलाई ठीक-ठीक देख्न सक्तैनन् ती नै आँखा सुर्मा आदिको प्रयोगले निर्दोष भएपछि सब पदार्थ ठीक-ठीक देख्न थाल्दछन्, त्यस्तै ब्रह्म सर्वत्र देखिन थाल्दछ । मनलाई शुद्ध गरेर मनरूपी आँखालाई खोल, अनि स्वरूपमा जाग, निष्ठावान् भएर परम सुखी भइहाल ।

ब्रह्म र आफूमा अभेद दृष्टि

सत्व आदि तीनै गुण, आकाश आदि पञ्चभूत, विराट, हिरण्यभर्ग ईश्वर आदि समष्टि, विश्व, तैजस्, प्राज्ञ आदि व्यष्टि, ब्रह्मा, विष्णु, महेश तीनवटै मुख्य देवता, सूर्य, चन्द्र, इन्द्र आदि अवान्तर देता, मनुष्य पशु, पक्षी आदि सब ब्रह्मलाई नै उत्पन्न भएका हुन्, यसकारण सब ब्रह्म नै हुन् । यस्तो चिन्तन गर्नाले अन्तस्करण शुद्ध हुन्छ भेदबुद्धि दूर हुन्छ । अनेर प्रकारका नाम, रूप र कर्महरुलाई ब्रह्म नै धारण गर्दछ । यसकारण नामादि सब ब्रह्मरूप नै हुन् । ब्रह्मभन्दा भिन्न होइनन् । जस्तै सुनबाट उत्पन्न भएका अनेर प्रकारका

गहनाहरु सुन नै हुन्छन्, त्यस्तै ब्रह्मबाट उत्पन्न भउको प्रपञ्च ब्रह्मरूप नै हुनुपर्दछ । यसकारण सम्पूर्ण जगत्लाई ब्रह्मरूप नै देख्नुपर्दछ । यस्तो दृष्टि बनाउनाले मन छिट्टै शुद्ध हुन्छ । भेददृष्टिले सब मलिन हुन्छ । भेद देखेलाई भय हुन्छ, किनभने आफूदेखि कसैलाई भेद देख्नु ठूलो भूल हो । चेतन सबमा एक छ, पञ्चमहाभूत पनि सबमा एकै छ, अनि भेद कहाँ छ ? कहीं पनि, कहिल्यै पनि, कति पनि भेद छैन । सुषुप्तिमा भेद हुँदैन, यसकारण उहाँ कसैलाई डर पनि हुँदैन । जो भाग्यवान् सुषुप्तिकै समान जगत्मा पनि व्यवहार गर्दछ, अर्थात् भेद देख्दैन सबलाई ब्रह्मरूप अथवा आफ्नै रूप देख्दछ, उसलाई भय हुँदैन । जब अभेद देख्नमा प्रत्यक्ष अभयको अनुभव हुन्छ भने तिमिले पनि अभेद देख्ने अभ्यास गरेर अभय हुनु उपयुक्त छ । श्रुति भगवती आदेश गर्दछिन् कि जो मूढ आफूमा र परमात्मामा थोरै पनि भेद देख्दछ, उसलाई अवश्य नै भय हुन्छ । जो जीव अभेद देख्दछ, ऊ अवश्य अभय भइहाल्दछ । दोस्रो कोही छँदै छैन, एक तिमी मात्र छौ, यसकारण भयरूप सव्वनलाई अन्तिम प्रमाण गरेर निर्भय स्वरूप आफ्नो आत्मा ब्रह्ममा जागिहाल ।

जब आफ्नो स्वरूपको अज्ञान हुन्छ अनि मात्र दोस्रो जस्तो देखिन्छ । जब अज्ञान निवृत्त हुन्छ, अनि दोस्रो प्रतीत हुँदैन । अज्ञानलाई हटाऊ, भेदबुद्धिलाई पनि हटाऊ, द्वैतभावनालाई हटाऊ, अनि तिमी सुखी भइहाल्नेछौ, स्वतन्त्र भइहाल्नेछौ, आनन्दले पूर्ण भइहाल्नेछौ, दुःख कहिल्यै पनि देखिने छैन, परतन्त्रता भाग्नेछ, शोक मोह आदि अनर्थ यसरी भाग्नेछन् । जसरी गधाका शिरबाट सिङ गए । यो संसार देखिइरहेको छ, यसमा व्यवहार पनि भइरहेको छ । कोही ठूलो छ, कोही सानो छ, कोही बालक छ, कोही कुमार छ, कोही तरुण, कोही वृद्ध छ, कहीं खानपिन भइरहेको छ, कतै खेलकुद भइरहेको छ । कहीं रोदन भइरहेको छ, कहीं मिठाई बाँडिइरहेको छ, कहीं वस्त्राभुषणहरुको खरिद-बिक्री भइरहेको छ, कहीं स्याउ, अम्बा, नासपाति, सुन्तला, आँप, जामुन आदि अनेक किसिमका फलहरुको थुप्रो लागेको छ र कहीं काका-भतिजा, मामा-भाञ्जाको मुट्टा चलिरहेको छ । ककिल र कर्मचारीहरुको सत्र परिरहेको छ । मुखले मागेको पारिश्रमिक लिइरहेका छन्, इनाम अलग मागिरहेका छन् । जो हाँछ, ऊ मर्छ । जो जित्दछ, ऊ पनि हार्ने जस्तै भइहाल्छ । किनभने ऊ पहिले नै ठगिइसकेको हुन्छ । 'भेडामा ऊन कोही छोड्दैन' यस न्यायअनुसार जित्ने पनि हार्ने समान नै हो इत्यादि सब व्यवहार यहाँ भइरहेको छ, तैपनि यो स्वप्न हो मूर्च्छितलाई सुतेकोलाई केही पनि ज्ञान हुँदैन । जुन विवेकी पुरुषका आँखा-अर्थात् भित्री आँखा, हृदयका आँखा खुलिसकेका छन् उनलाई सब देखिएर पनि केही देखिन्न । एक सच्चिदानन्द, सव्यं ज्योति, स्वयं सिद्ध परमात्मा नै वारपार देखिन्छ । हे भाइ ! विवेकका आँखा खोल, मोहको निद्रामा नसुत, विचारले काम लेऊ, अन्धाको समान ठक्कर नखाऊ, धेरैचोटी मरिसक्यौ, अब त नमर ! सावधान भइहाल !! आफ्नो स्वरूपमा प्रतिष्ठित् भइहाल !!

दृक् दृश्य विवेक

अरु पनि सुन्छनै भने सुन । यस जगत्मा अन्न र अन्नाद दुई पदार्थ छन्, जो खाइन्छ त्यसलाई अन्न भन्दछन् र खानेलाई अन्नाद भन्दछन् । अथवा अन्न नाम भोग्यको हो र अन्नाद नाम भोक्ताको हो । यी दुबैलाई गीताकारले क्षेत्र र क्षेत्रज्ञ नामले प्रयोग गरेका छन् । भगवान्को वचन छ कि सब क्षेत्रहरुमा क्षेत्रज्ञ म नै हुँ । यसबाट सिद्ध हुन्छ कि क्षेत्र अनेक भएर पनि क्षेत्रज्ञ एउटै हुन्छ, यसबाट एकत्व सिद्ध हुन्छ । अरु पनि विचार गर्न योग्य के भने क्षेत्रज्ञ एक कसरी छ, प्रत्येक शरीरमा क्षेत्रज्ञ भिन्न प्रतीत भइरहेको छ भने त्यो एक कसरी हुनसक्छ ?

'घडालाई देख्ने व्यक्ति घडाभन्दा भिन्नै हुन्छ ।' यस न्यायले शरीरलाई देख्ने, जान्ने, शरीरभन्दा भिन्नै हुनुपर्छ । स्थूल देहलाई म जान्दछु, यसकारण स्थूल देहभन्दा म भिन्न छु । प्राण आदि पाँचै प्राणलाई म जान्दछु, यसकारण यी पाँचदेखि म भिन्न छु । श्रोत्र आदि पाँचै ज्ञानेन्द्रियलाई म जान्दछु, यसकारण ती पाँचदेखि म भिन्न छु, वागादि पाँचै कर्मेन्द्रियलाई म जान्दछु, यसकारण ती पाँचदेखि म भिन्न छु । मन, चित्त, बुद्धि, अहंकार यी चारैलाई जान्दछु, यसकारण ती चारैदेखि म भिन्न छु, जाग्रत् स्वप्न र सुषुप्ति तीनै अवस्थाहरुलाई म जान्दछु, यसकारण यी तीनै अवस्थादेखि म भिन्न छु । जाग्रत आदि तीनै अवस्थाहरुको अभिमानी विश्व, तैजस् र प्राज्ञलाई म जान्दछु, यसकारण ती तीनैदेखि म भिन्न छु । ती तीनैद्वारा देखिने सब जगत्लाई म

जान्दछु, यसकारण यस जगत्देखि म भिन्न छु । यस जगत्को अभावलाई पनि म जान्दछु, यसकारण यसदेखि पनि म भिन्न छु । आफ्नो जाग्रत् र स्वप्नलाई तिमी जानौला, तर आफ्नो सुषुप्तिलाई कसरी जान्न सक्तछौ ? सम्पूर्ण जगत्लाई कसरी जान्दछौ ? भनेर कोही शंका गर्दछ भने यसको उत्तर यो हो कि जान्ने चेतन हुन्छ तथा ज्ञान अथवा ज्ञेय वस्तु अचेतन हुन्छ । देहदेखि लिएर अंहकारसम्म सब जानिन्छन् । यसकारण अचेतन हुन् । यसैकारण तीनै अवस्थाहरु र तीनै अवस्थाका अभिमानी विश्व आदि पनि अचेतन नै हुन् । जगत् र जगत्को अभाव पनि यसै हेतुले अचेतन हुन्, यी सबको द्रष्टा म नै एक चेतन हुँ, यसकारण म सबको ज्ञाता हुँ । कोही प्रश्न गर्छ कि जान्ने हुनाले तिमी पनि विकारी भइहाल्नेछौ भने यो कुरा ठीक होइन, किनभने म चेतनबाहेक सम्पूर्ण वस्तु अचेतन हुनाले मिथ्या नै हुन् । म चेतनविना कुनै अचेतन वस्तुको सिद्धि हुँदैन र मद्वारा नै सबको सिद्धि हुन्छ । यसकारण यिनको सिद्धि गर्नु नै मेरो देख्नु अथवा जान्नु हो । भाव यो हो कि म, चेतन सर्वदा सर्वत्र विद्यमान रहन्छु ।

बुद्धि आदिसँग आध्यात्मिक सम्बन्ध राखेर म सब जगत् र जगत्को अभावलाई देख्दछु, अन्यथा म स्वरूपमा स्थित छु । सबको सिद्धि मबाट नै हुन्छ, यसकारण म नै एक सत्य हुँ, मबाहेक सम्पूर्ण मिथ्या हो । म नै आफ्नो मायाले अन्नाद, क्षेत्रज्ञ अथवा भोक्ता हुन्छ, परमार्थमा म एकै हुँ ।

जब यस प्रकारसँग श्रुति र युक्तिले ब्रह्म सिघ हुन्छ, ब्रह्मबाहेक अर्को वस्तु छँदै छैन, अनि शोक र मोह कसरी हुन सक्छ ? शोक र मोहको केही काम छैन । विद्वानहरुको भनाइ छ कि सबैमा ब्रह्मभाव गर्नु नै चतुर मनुष्यको चतुःपाई हो । देहभाव गर्नु नै मूढ पुरुषको मूढता हो, किनभने श्रुति भन्छ- अर्कादेखि भय हुन्छ- 'द्वितीयाद्वै भयं भवति ।'

एकमा भय हुँदैन अर्थात् अभय हुन्छ । यसकारण अभयाभिलाषी पुरुषको यो कर्तव्य छ ऊ नित्यनिरन्तर एक ब्रह्म नै सर्वत्र देखोस् । यो नै सुखको बाटो हो, यो नै कल्याणको बाटो हो, यो नै शान्तिको उपाय हो । यसबाहेक सुख, श्रेय र शान्तिको अरु उपाय छैन- 'नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय ।'

सर्वत्र आत्म-दर्शन

हे जिज्ञासु ! तिमी सधैं सूर्य, चन्द्र, वायु, जन्म र मृत्युमा केवल आफ्नै आत्मालाई देख, सबैमा आफ्नै दर्शन गर । न कसैसँग राग गर, न कसैसँग द्वेष गर, न कसैको कामना गर, न कसैमाथि क्रोध गर, न कसैसँग डराऊ, न कसैलाई डर देखाऊ, न चिन्ता गर, सधैं शान्त रहू, दान्त रहू, तितीक्षु बन, क्षमावान् होऊ, धैर्यलाई धारण गर, सन्तोषको सहारा लेऊ, तृष्णा छोडिदेऊ, आशा छोडिदेऊ, स्पर्धा नगर, सम रहू, समदर्शी बन । जस-जसले शान्ति पाए यिनै उपायबाट पाए । एक असंग सनातन, सद्बुद्ध, आनन्दघन, अद्वितीय, सर्वोपाधिर्वर्जित, मायातीत, छायातीत, गुणातीत, काया तीत, निरञ्जन, निष्कल, शान्त आफ्नो आत्माको अनुसन्धान गर । एउटा आत्माशिवाय दोस्रो अरु कोही छैन । जे सुकै देखिन्छ, मरुमरीचिकाको जलसमान, बन्ध्याको पुत्रसमान अथवा स्वप्नको सृष्टिसमान मिथ्या हो । आत्माको अज्ञानले प्रतीत हुन्छ, आत्माको ज्ञानले लुप्त भइहाल्छ, यसकारण छँदैछैन । नभएर पनि तिम्रो मूर्खताले देखाइरहेको छ । बाहिर हेर्न छोडिदेऊ, समाहित भएर आफ्नैभित्र हेर, थोरै समयमा तिम्रीलाई आनन्दस्वरूप आत्माको अनुभव हुन थाल्नेछ । आत्माको अनुभव हुनासाथ संसार उडिहाल्दछ, स्वप्नमा पनि देखिँदैन । छँदैछैन त कहाँबाट देखिने ? केवल आत्माको अविवेकले प्रतीत हुन्छ, विवेकले लुप्त भइहाल्दछ । यसकारण हे प्रिय ! बाहिर नहेर, भित्र हेर ।

जसको मन शुद्ध छ उसलाई श्रवण मात्रले तत्व-साक्षात्कार भइहाल्छ । अशुद्ध मन भएकालाई श्रवण मात्रले ज्ञान हुँदैन । परन्तु उसलाई चिरकालसम्म मनन, निदिध्यासन गर्नुपर्ने आवश्यकता पर्दछ । कुरा के छ भने गरुमुखबाट महावाक्यहरुको तात्पर्य निश्चय गर्नु श्रवण हो । श्रवण गरिएको तत्वलाई सम्झनु मनन हो र मनन गरिएकै तत्वको ध्यान गर्नु निदिध्यासन हो । शुद्ध मन भएको चाहिँ एकसाथ गर्न सक्तैन, उसले तीनै कुरा क्रमैले गर्नुपर्दछ । यसमा राजा अलर्कको दृष्टान्त प्रमाणरूप छ ।

मदालसाको उपाख्यान

रानी मदालसाका पाँच छोराहरू थिए । तिनमा अलर्क सबभन्दा कान्छा थिए । अलर्कका चारै दाजुहरू जान्ने हुनासाथ आमा-बाबुको आज्ञा लिएर राजपाठलाई छोडेर वनमा गइसकेका थिए । अलर्कलाई उनका आमा-बाबुले राज्य गर्नका निमित्त रोकिराखेका थिए किनभने प्रजापालन गर्नु नै राजाको परम धर्म हो । आमा-बाबु वनमा गइसकेपछि अलर्क काशीको राज्य गर्न थाले । एक दिन उनका भाइहरू आफ्नो मनमा विचार गर्न थाले—

हामीहरू त दुःखको घर संसारलाई छाडेर नित्य-निरन्तर ब्रह्मको अनुसन्धान गर्ने सर्वथा ब्रह्मानन्दमा मस्त रहेर जीवनमुक्तिको सुखको आनन्द लिन्छौं । शरीर त्यागेपछि कैवल्य मुक्तिमा अवश्य नै प्राप्त हुनेछौं । हाम्रो कान्छो भाइ संसारको हिलोमा फँसेको हुनाले जीवनमुक्तिको सुख त उसलाई हुनै सक्तैन, आत्मज्ञान पनि उसलाई छकि छैन यसको परीक्षा गर्नु पर्‍यो र यदि उसलाई आत्मज्ञान छैन भने ज्ञान दिएर मृत्युको भयबाट निर्भय गरिदिनु हाम्रो कर्तव्य हो । 'ब्रह्मवेत्ताको कुलमा कुनै अब्रह्मवेत्ता हुँदैन' यस्तो महापुरुषहरूको भनाइ छ । यसकारण आत्मज्ञानको उपदेश गरेर उसलाई राजपाठबाट विरक्त बनाएर मोक्षमार्गमा प्रवृत्त गरिदिनु पर्‍यो ।

यो विचार गरेर अन्य राजाहरूबाट सेना मागेर अथवा आफ्नै योगबलले मायिक सेना रचेर चारै भाइहरूले चारैतर्फबाट चढाइ गरेर काशीपुरीलाई घेरिहाले । यो सामाचार सुनेर अलर्क डराए, मन्त्रीहरूसँग सल्लाह लिएर तर कुनै किसिमको निर्णय गर्न सकेनन् । रानी मदालसाले एक चिट्ठी अलर्कलाई दिएकी थिइन् र भनेकी पनि थिइन् कि 'जब कुनै महासंकट आइपरोस् तब यस पत्रलाई खोलेर हेर्नु, अन्यथा पाखुरामा बाँधिराख्नु ।' आज अलर्कले सो पत्रलाई खोलेर हेरे । त्यसमा लेखिएको थियो 'शुद्धोसि बुद्धोऽसि निरञ्जनोऽसि संसारमाया परिवर्जितोऽसि ।' यसलाई पढनासाथ आफ्नो पूर्व संस्कारको बलले अथाव तत्त्वदर्शी आमा-बाबुको रजवीर्यको प्रभावले जसरी विदेह राजा जनकको मन अष्टावक्र गरुलाई तन, मन, धन, दक्षिणामा दिइसकेपछि विशुद्ध भएर ब्रह्माकार भएको थियो, त्यस्तै अलर्कको मन पनि अमन भइहाल्यो । 'तदा द्रष्टृस्वरूपेऽवस्थानम् ।' यस सूत्रअनुसार उनी स्व-स्वरूप ब्रह्ममा स्थित भइहाले । उनले आफूलाई सर्वत्र परिपूर्ण, शुद्ध, बुद्ध, निरञ्जन अनुभव गरे । उनको देहादिको अध्यास निवृत्त भइहाल्यो अनि चारै भाइलाई यसप्रकार पत्र लेखे—

हे राजाहरू हो ! हे शूरवीरहरू हो ! प्रजाको रञ्जन गर्नेलाई विद्वान् राजा भन्दछन् तथा काम आदि शत्रुहरूको वेगले जसको धैर्यलाई डगाउन सक्तैन उसलाई वेदवेत्ताहरू शूरवीर भन्दछन् । यदि तपाईंहरूले प्रजाहरूको रञ्जनका निमित्त काशीपुरीमा चढाइ गरेको हो भने तपाईंहरूको कल्याण होस् । आउनुहोस् ! राज्य तपाईंहरूकै हो, प्रजापालन गर्नुहोस् ! मलाई वन जाने आज्ञा दिनुहोस् । म वनमा गएर आत्मानुसन्धान गर्दै तपाईंहरूको कृपाले आफ्नो सनातन पद विदेह-कैवल्यमा प्राप्त हुनेछु । तपाईंहरू मेरा गुरु हुनुहुन्छ, म तपाईंहरूको शिष्य हुँ । मनले, धनले, शरीरले तपाईंहरूको शिष्य हुँ । राज्यको भारबाट मुक्त हुनु र ईश्वरानुसन्धान संलग्न हुनु तपाईंहरूकै कृपाले मलाई प्राप्त भएको छ, यसकारण मलाई तपाईंहरू आफ्नो कैलाशपति उमनाथभन्दा पन अधिक प्रिय हुनुहुन्छ । तपाईंहरूलाई करोडौं नमस्कार छ । यदि तपाईंहरूले युद्ध गर्ने विचारले आक्रमण गरेको हो भने मेरो विचारमा तपाईंहरू मलाई यस शरीररूपी बन्धनबाट छुटाउन कैवल्य पद प्राप्त गराउन अथवा लोकमा यश प्राप्त गराउनका निमित्त आउनुभएको छ । त्यसो भए तपाईंहरू तलवार लिएर चारैजना एकैचोटी अथवा एक-एक गरेर लडाईंको मैदानमा आउनुहोस् । मनुष्य शरीर यद्यपि दुर्लभ छ, तै पनि यसबाट मेरो प्रयोजन सिद्ध भइसकेको छ, सर्वथा मलाई यसमा आसक्ति छैन । यो क्षत्रीयको शरीर हो, युद्धमा काम लाग्छ भने अति उत्तम छ । दान दिनु क्षत्रीयको परम धर्म हो । हाम्रा पूर्वजहरूले युद्धदान दिनमा कहिल्यै संकोच गरेनन् । यसकारण यदि तपाईंहरू युद्ध माग्नुहुन्छ भने म सबै प्रकारले तयार छु । क्षणभंगुर शरीरको सुखका निमित्त, राज्य पाउनका निमित्त प्राणीहरूको हिंसा गर्नु म राजाहरूको धर्म मान्दिन । हो, आफ्नो धर्मको रक्षाका निमित्त आफ्नो प्राण दिन सक्तछु ।' कान्छो भाइको धीरता, वीरता र उदारताको प्रकाशक पत्र पढेर चारै भाइ अत्यन्त प्रसन्न भए । सबैले आएर भाइलाई अङ्गमाल गरेर यस प्रकारसँग आशीर्वाद दिएर आफ्ना-आफ्ना स्थानमा फर्केर गए र आशीर्वाद वचन यसप्रकार छन्—

‘हे सहोदर ! तिम्रो परीक्षा लिनका लागि हामीले तिमीमाथि चढाई गरेका थियौं । तिमी ज्ञान, वैराग्य र ईश्वरभक्तिले परिपूर्ण छौ, राज्य गर्न योग्य छौ, तिम्रो शुद्ध विचार देखेर हामी चारैलाई सन्तोष भयो । तिम्रो बुद्धि सधैं यस्तै किसिमको शुद्ध बनिरहोस् । तुच्छ राजपाठको लोभ तिम्रो मनमा नआओस् ! आफ्नो कर्तव्यलाई नविर्सौ सधैं आफ्नो आत्मा शिवशम्भुको अनुसन्धान गर्दै प्रजाको रञ्जन गरे । मृत्युलोकमा सब जना रुँदै आउँदछन्, रुँदै जान्छन् । कुनै विरलै सौभाग्यशाली पुरुष मात्र आफ्नो यश फैलाएर हाँसै कैलाशपतिको परमधाममा पुग्दछ, जहाँबाट फेरि फर्केर यहाँ आउँदैन, त्यो नै धन्य हो, उसैको जन्म सफल हो । तिमी पनि यस्तै होऊ, यस्तै होऊ ! यही हाम्रो शुभ आशीर्वाद छ ।

यस्तो उपदेश र आशीर्वाद दिएर चारै भाइ अलर्कका बुद्धिको प्रशंसा गर्दै विचरण गर्न थाले । यता अलर्क राजकाज चलाउन लागे, अन्तमा वनमा गएर आत्मानुसन्धान गर्दै यस नश्वर शरीरलाई त्याग गरेर विदेहमुक्तिमा प्राप्त भए । यस उपाख्यानबाट तिमिले बुझिहाल्यौ होला कि कुनै विलक्षण बुद्धि भएकालाई वेदान्त श्रवणमात्रले पनि ब्रह्मात्माको साक्षात्कार भइहाल्छ, जसको बुद्धि शुद्ध छैन उसले श्रवण, मनन, निदिध्यासन नै उत्तरोत्तर मुख्य छन् । मेरो विचारमा अब तिमिले बुझिहाल्यौ होला, नसम्भेको भए फेरि पनि सम्झाउँछु । सुन ! हेर ! जाग्रत्मा स्वप्न हुँदैन, स्वप्नमा जाग्रत् अवस्था हुँदैन र सुषुप्तिमा जाग्रत्, स्वप्न दुबै हुँदैनन् भने यी तीनै अवस्था मिथ्या नै त हुन् । तर, महामायाको प्रभावले तिमी यसलाई सत्य मान्दछौ, आफूलाई मिथ्या मान्दछौ । कस्तो आश्चर्यको कुरा हो ? तिमी यी सबका द्रष्टा हौ, तीनै कालमा एक रस रहन्छौ । सत्यको सत्य, ज्योतिको ज्योति, स्वयं ज्योति, स्वयं सिद्ध, गुणातीत, मायातीत, कालातीत छौ । यस्तो शाश्वत्, उदय-अस्तरहित आफ्नो स्वरुपलाई तिमी जान्दैनौ । सम्पूर्ण संसारलाई जान्ने इच्छा गर्दछौ, आफूलाई जान्दैनौ । सबैलाई उपदेश दिन्छौ, आफूलाई उपदेश दिँदैनौ । सम्पूर्ण संसारको उद्धार गर्ने ठेक्का लिन्छौ, आफ्नो उद्धार गर्दैनौ । उद्धार गर्न पनि जान्दैनौ । ‘उद्धार’ शब्दको अर्थ पनि तिमिले कोशमा देखेका छैनौ, अथवा कुनै पनि सन्त-महात्माको मुखबाट पनि सुनेका छैनौ । जब तिमिले आफ्नो उद्धार गरेका छैनौ, तब तिमी अरु कसैको उद्धार कसरी गर्न सक्दछौ ? कहिल्यै पनि गर्न सक्दैनौ । पहिले आफ्नो उद्धार गर , अनि पछि अरुको उद्धार गर्ने संकल्प गर । अन्यथा आफू त डुब्ने नै छौ, अरुलाई पनि लिएर डुब्नेछौ । मोहरूपी हिलोबाट निस्क, शोकरूपी हिलोबाट निस्क, चिन्तारूपी नदीमा नडुब, सन्त-महात्माहरूको संगीत गर, दुर्जनदेखि टाढा रहू । सत्शास्त्ररूपी आफ्नो धमिलो आँखामा चश्मा लगाएर त्यो चश्माबाट संसार हेर । जब तिमी सत्शास्त्ररूपी चश्माले काम लिनेछौ अनि संसारको र परब्रह्मको तत्वलाई बुझ्न सक्नेछौ अन्यथा सक्नेछैनौ । संसार स्वप्नलाई छाडेर परमार्थ तत्वमा जाग, विवेक-नेत्र खोल ।

अन्तस्करणको शुद्धि

मैलो ऐनामा मुख देखिएभैं जबसम्म अन्तस्करण शुद्ध हुँदैन, तबसम्म न सविशेष ब्रह्मको ज्ञान हुन सक्दछ, न निर्विशेष ब्रह्मको ज्ञानविना दुबैमा कसैको पनि भक्ति हुन सक्तैन । कसैले ठीकै भनेका छन्- ‘मलिन अन्तस्करण भएकालाई सगुण तथा निर्गुण दुवै ब्रह्ममा कसैको पनि भक्ति हुनु कठिन मात्रै होइन, असम्भव छ ।’ जबसम्म दैवी सम्पद् आदि साधनहरूले मन शुद्ध हुँदैन तबसम्म प्रेमपूर्वक सगुण ब्रह्मको भक्ति गर अर्थात् सगुण ईश्वर र ईश्वरावतारहरूको गुणगान गर । आफ्ना भक्तहरूलाई आफ्नो अगम तत्व सम्झाउनका लागि ईश्वर अवतार लिइबक्सिन्छ । भागवतमा भनेको छ- ‘दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनोः’ अर्थात् आफ्नो दुर्विज्ञेय तत्व सम्झाउनका लागि हजुर शरीर धारण गरिबक्सिन्छ । गीतामा पनि ‘ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते’ अर्थात् म आफ्ना भक्तहरूलाई बुद्धियोग दिन्छु, जसको सहाराले ती मेरो तत्वलाई बुझेर ममा प्रवेश गर्दछन् । ईश्वरावतारहरूको चरित्र पढनाले सगुण र निर्गुण ब्रह्मको स्वरुपको ज्ञान हुन्छ । यसकारण ईश्वरका चरित्रहरूको प्रेमपूर्वक गान गर्ने गर । कारण र कार्यको अभेद हुन्छ । जस्तै सुन र कुण्डलको भेद संसारमा प्रसिद्ध छ, त्यस्तै ब्रह्मबाट उत्पन्न भएका जगत्को ब्रह्मसँग अभेद छ । श्रुति पनि ‘सर्व खल्विदं ब्रह्म’ भन्दछिन् । विशेषबाट उत्पन्न भएको जगत् विशेष रूप नै हो, सबैलाई विशेषरुपले हेर्नु नै सगुण ब्रह्मको भक्ति हो । गीतामा भगवान्ले भन्नुभएको छ- ‘समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्ति लभते पराम्’ अर्थात्

सम्पूर्ण भूतमा समानभावले जो हेर्दछ, त्यो मेरो पराभक्तिलाई प्राप्त गर्दछ । यसकारण न कसैसँग राग गर, न कसैसँग द्वेष गर, सबै प्राणीमा समभावले अवस्थित जनार्दनलाई हेर । जसरी तिमीलाई अनुकूलबाट सुख र प्रतिकूलबाट दुःख हुन्छ त्यस्तै सबैलाई हुन्छ । मनले, वचनले, शरीरले कसैलाई पीडा नदेऊ, मनले सबैको भलाई गर, वाणीले हित र मधुर बोल्ने गर, शरीरले कष्ट नदेऊ, सर्वेश्वरको भक्त भएर सुखी भइहाल ! शान्त भइहाल !!

वैराग्य

जब तिमी यहाँ आएथ्यौ, तब मुठ्ठी बाँधेर आएथ्यौ, हात फैलाएर जाने हो न केही साथमा ल्याएथ्यौ न लैजाने हो भने किन व्यर्थ अर्काको वस्तुमा दावा गर्दछौ ? अर्काको उत्तम वस्तु देखेर किन मनमा लालच ल्याउँछौ ? 'जसले दियो उसले पायो' यस न्यायअनुसार जो तिमीलाई मिलेको छ त्यसैमा सन्तुष्ट रहेर आनन्दपूर्वक गुजारा गर । न विद्या-धनादिको अभिमान गर न कुलको अभिमान गर, सबै उसै एक ईश्वरका अंश हुन्, सबै बराबर हुन्, सब मधुसूदन रूप हुन्, न कुनै शत्रु हुन्, न कुनै मित्र । सबै जगत् रूप धर्मशालामा परदेशी समान चार दिनका पाहुना हुन्, न कसैसँग मित्रता गर न कसैसँग शत्रुता गर सबैलाई आफू समान प्रेम गर, कसैसँग सम्मान पाउने इच्छा नगर, सबैलाई सम्मान गर, सबैलाई आफ्नै सम्भ । 'दनेको टुकडा भला लेनेको हरिनाम' यस न्यायअनुसार श्वास-श्वासमा पापहारी हरिको नाम लिने गर । दिनलाई तिमीसँग अन्न छ भने भोकाहरुलाई, दानको अधिकारी लाई दिने गर । बिनामूल्य कुनै वस्तु पाइँदैन मूल्य नदिइ कसैको वस्तु पनि लिने नगर । ईश्वरले तिमीलाई धन आदि दिएको छ भने हृदय खोलेर, उदार बनेर अधिारी पात्रहरुलाई धन, वस्त्र, विद्या आदिको दान दिने गर । कसैसँग लिने अथवा माग्ने स्वप्नमा पनि विचार नगर । अरु केही पनि गर्न सक्तैनौ भने पनि मीठो बोलीले प्रत्येकको सत्कार त अवश्य गर्ने गर । भनेको पनि छ- 'पानीभन्दा पातलो के हुन्छ, मीठो मीठो बोली बोल्नेले शत्रु पनि वशमा भइहाल्छ । रुँदै आएका थियौ, सबैसँग प्रेमको व्यवहार गर्दै सबैलाई रुवाउँदै छोडेर आफू हाँस्दै जाऊ । सुखी भइहाल ! शान्त भइहाल !

जस्तै पुण्य क्षय भएपछि यस लोकमा आयु क्षीण भइहाल्छ, त्यस्तै पुण्य क्षीण भएपछि इच्छा नहुँदा पनि अनुशयी जीव स्वर्गबाट खसालिन्छ । यो सुने, सम्भेर तिमीलाई यस लोक र परलोकको क्षणस्थायी भोगहरुमा वैराग्य भइसकेको भए 'सर्व संन्यस्य श्रवणं मामेकं शरणं ब्रज' । सबै धर्मलाई छोडेर मेरै शरणमा आऊ । यी श्रुति र स्मृतिहरुका अनुसार सबै छोडेर श्रोत्रिय, ब्रह्मनिष्ठ, अकाम हत, शान्त सद्गुरुको शरणमा गएर महावाक्यको अर्थ श्रवण गरेर ब्रह्मात्म तत्त्वलाई जानेर श्रुतिको अनुकूल तर्कद्वारा उसलाई मनन गर र फेरि उसैको अनुसन्धानमा नित्यनिरन्तर तत्पर रहेर ब्रह्मात्म तत्त्वको साक्षात्कार गरेर उसैमा बुद्धिको वृत्तिलाई जोडिहाल । उसैलाई आत्मा जानेर उसैको परायण भइहाल । आशय यो हो कि सर्वप्रथम वृत्तिलाई ब्रह्माकार गर्ने नित्य-निरन्तर अभ्यास गर, त्यसपछि बुद्धिको वृत्तिलाई बोध गरेर- 'अद्वितीय आत्मा नै हो, अरु होइन'- उसैमा स्थित भएर उसैको परायण भइहाल । यही परम गति हो, अन्य गति छैन । अरु जान्नयोग्य केही छैन, यसको अनुसन्धान गर्दै जीवनमुक्तिको, सुखको अनुभूति गर्दै प्रारब्धलाई शेष गरिदेऊ । महात्माजीले केही गम्भीर भई फेरि भने- सुन्यौ ? राम्रोसँग सुन्यौ ? धीर पुरुषहरु जे सुन्दछन्, यस्तो गर्दैनन् कि एक कानले सुन्यो अर्को कानले उडायो । उपदेशक धेरै छन्, उपदेश लिने पुरुष कहीं कतै मात्र हुन्छ । अर्कालाई उपदेश नदेऊ ! परोपदेश पाण्डित्यम् नदेखाऊ ! उपदेश लिन सिक ! उपदेश लिनु सुन्दर मार्ग हो, उपदेश लिने गर, उपदेशको अनुकरण गर्ने गर । के तिमीले सुनेका छैनौ, पूर्वकालीन शुद्ध बुद्धि भएका चतुर पुरुष मूर्खहरुबाट पनि उपदेश लिएर पार भए । के तिमीले सुनेका छैनौ, एक अवधूत परेवा, वेश्या, कौँच पक्षी आदिबाट उपदेश लिएर परम सिद्धिमा प्राप्त भए ? तिमी पनि उनको अनुकरण गर, शरीरको ममता र अहंता छोडिदेऊ केवल यसलाई चारो-पानी दिने गर र यसबाट आफ्नो काम लिएर सुखी होऊ, यदि तिमी के काम लिऊँ भन्छौ भने आत्मानुसन्धान नै काम हो । आत्मानुसन्धान गर्दै सुखी होऊ । शान्त होऊ । सर्वात्मदेव तिम्रो कल्याण गर्नेछन् ।

मुल पाता